

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Pathographie der Tropen : Literatur, Medizin und Kolonialismus um 1900

Besser, S.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Besser, S. (2009). Pathographie der Tropen : Literatur, Medizin und Kolonialismus um 1900.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Nederlandse samenvatting

Dit proefschrift analyseert de constructie en verbeelding van de „tropen“ als een eigen ruimte van ziekte en het pathologische in de Duitse koloniale cultuur tussen 1880 en 1920. Mijn centrale stelling luidt dat er in deze periode in het Duitse taalgebied en de Duitse kolonies in Afrika en Zuidoost-Azië een nieuwe en specifieke manier is ontstaan om de tropen te verbeelden en construeren. De „tropen“ waren in Duitsland weliswaar sinds de wetenschappelijke expedities van Alexander van Humboldt aan het begin van de 19de eeuw een gangbaar klimatologisch en geografisch begrip, pas na 1880 ontstond de opvatting dat er zo iets als typisch tropische ziektebeelden en andere pathologische verschijnselen zouden bestaan, die het gebied tussen de keerkringen eigen zouden zijn. Deze ‘pathografische’ uitvinding van de tropen beperkte zich niet tot de geneeskunde en is terug te vinden in heel uiteenlopende cultuuruitingen en vertogen, zowel koloniale romans en expressionistische verhalen als filosofische teksten, medische afbeeldingen, politieke betogen en seksuologische afhandelingen.

Mijn analysemethode is gebaseerd op het concept van de „tropicaliteit“ (*tropicality*) zoals uitgewerkt door de historicus David Arnold. Arnold bedoelt hiermee de conceptualisering en representatie van de tropen in de Europese imaginatie en ervaring. Hij stelt dat de tropen in eerste instantie niet als geografisch, klimatologisch of geneeskundig feit moeten worden beschouwd maar als een Westerse constructie van de Ander. Met betrekking tot zijn discoursanalytische implicaties is het concept van de tropicaliteit daarom ook te vergelijken met Edward Said’s opvatting van „oriëntalisme“: In beide gevallen gaat het om vertogen en specifieke constellaties van kennis en macht. Terwijl voor het door Said geanalyseerde oriëntalisme wetenschappen en kennisvormen als filologie, letteren, taalwetenschap, etnografie en religiewetenschap constitutief waren, leunen de verschillende vormen van tropicaliteit met name op natuurwetenschappelijke disciplines als biologie, klimatologie, geografie en sinds het einde van de 19de eeuw ook de geneeskunde. Ook vanwege de bijzondere waarheidswaarde van deze natuurwetenschappelijke kennisvormen bestaat er nog niet veel onderzoek naar de „tropen“ als discursief construct. Dit kan zeker gezegd worden over de Duitse pathografie van de „tropen“ rond 1900.

Om de drijvende krachten en effecten van deze nieuwe vorm van tropicaliteit aan te duiden introduceer ik het begrip „dispositief van de tropische geneeskunde“ (*tropenmedizinisches Dispositiv*). De Franse filosoof en historicus Michel Foucault verstaat onder een dispositief „strategieën van machtsrelaties die kennisvormen ondersteunen en door deze ondersteund worden“. Op precies deze manier laat zich ook de relatie tussen kolonialisme en tropische geneeskunde rond 1900 beschrijven. Hoewel de opkomst van de tropische geneeskunde niet alleen aan koloniale belangen te wijten is, maakte het Duitse koloniale project geneeskundig en hygiënisch onderzoek naar ziektes zoals malaria wel noodzakelijk. Hierdoor ontwikkelde zich een nieuwe wetenschappelijke discipline en kennisvorm – de tropische geneeskunde – met eigen instellingen, begrippen en een eigen kennisgebied. Het in 1905/06 verschenen *Handbuch der Tropenkrankheiten* is daar een belichaming van.

In aanvulling op de gangbare discoursanalytische methodes worden naast de

machts- en identiteitseffecten van het geschetste dispositief ook zijn esthetische en poëtologische implicaties bestudeerd. Deze uitten zich onder andere in de vorming van nieuwe medische termen en ziektebeelden zoals „tropenkoorts“ maar ook een heel eigen culturele beeldspraak van het tropisch-pathologische. In navolging van de literatuurwetenschapper Joseph Vogl en diens concept van de „poëtologie van het weten“ (*Wissenspoetologie*) beschouw ik literaire teksten evenals wetenschappelijke diagrammen, medische fotografie, opstellingen van experimenten of krantenartikelen als bronmateriaal voor mijn onderzoek naar de pathografie van de tropen.

In overeenstemming met de interdiscursieve opzet van mijn onderzoek focussen de individuele hoofdstukken niet op specifieke disciplines maar op centrale begrippen, denkfiguren en figuren van kennis (*Wissensfiguren*) die juist van interdisciplinair belang waren, te weten *Tropenkoller* en *tropische Neurasthenie*, *Tropenfieber* (tropenkoorts), *Wuchern* (pathologische groei) en *Infektion* (infectie). In de eerste twee hoofdstukken staat het waarschijnlijk meest besproken tropische syndroom in de periode van het Duitse kolonialisme überhaupt centraal, de zogeheten „Tropenkoller“. Rond 1895 werd deze term geïntroduceerd als benaming voor gewelddadige en seksuele excessen van Duitse ambtenaren en officieren in de kolonies. In hoofdstuk een toon ik aan de hand van de semi-pornografische roman *Tropenkoller* (1904) van Henry Wenden aan, dat er in het vertoog rond dit syndroom niet alleen sprake was van disciplineren en controle van mannelijke seksualiteit maar juist ook een stimulering ervan. Deze conclusie komt overeen met Ann Laura Stoler's stelling, dat voor de koloniale „opvoeding van het verlangen“ naast disciplineren en pathologiseren van afwijkend gedrag ook de verbeelding van de tropen als een lustoord van onbeperkt seksueel genot van bepalend belang was. Verder illustreert Wenden's roman op voorbeeldige wijze, dat dikwijls met name de humanistische kritiek op de wreedheden van het kolonialisme deze ook erotiseerde. In hoofdstuk twee vestig ik de aandacht op de twijfelachtige medische status en de onduidelijke definitie van de „Tropenkoller“ die ertoe leidden, dat dit begrip al rond 1900 meestal tussen aanhalingstekens werd gezet. De centrale stelling van dit hoofdstuk luidt dat de „Tropenkoller“ juist vanwege deze twijfelachtige status uiteenlopende discursieve effecten en waarheden kon voortbrengen. Tot de meest belangrijke betekenissen die „Tropenkoller“ toegekend kreeg behoorden het idee van een psychopathologisch karakter van het kolonialisme zelf, de opvatting van een destructieve signatuur van de mannelijke seksualiteit en, in het vertoog van de tropische geneeskunde, de zogenaamde „tropische Neurasthenie“. Deze uiteenlopende interpretaties van „Tropenkoller“ leidden wel tot een zekere ironisering en daarmee ondermijning van zijn tropicaliteit. In hoofdstuk drie onderzoek ik vervolgens de genealogie van een ziektebeeld dat in de medische literatuur niet in twijfel werd getrokken, namelijk de „tropische Neurasthenie“. Aan de hand van een analyse van de Nederlandse koloniale roman *De stille kracht* (1900) van Louis Couperus wordt beschreven, dat bepaalde medische kennis van het zenuwstelsel als een operatief gesloten *stelsel* van cruciaal belang was voor deze 'nerveuze' constructie van de tropen. Dusdanig vormde deze opvatting van het zenuwstelsel een belangrijke bijdrage aan de constructie van medische tropicaliteit. Dit was van bijzonder belang in een tijd waarin het tropische klimaat vanwege fysiologische en bacteriologische ontdekkingen juist niet meer als vanzelfsprekende bedreiging van het

blanke lichaam in de tropen kon worden begrepen.

Het vierde hoofdstuk markeert de overgang naar de analyse van een andere figuur van de tropicalistische medische kennis, namelijk *Tropenfiebers*. Hier onderzoek ik de definitie van een bepaalde vorm van malaria als tropenkoorts, een begrip dat de bacterioloog Robert Koch 1898 in een toespraak voor de *Deutsche Kolonial-Gesellschaft* introduceerde en aan de hand van een koortscurve uitlegde. Terwijl zijn terminologie in medisch-geografisch opzicht niet helemaal consistent was, maakte Koch in zijn lezing een even belangrijk als succesvol verschil tussen de minder gevaarlijke zogenaamde inheemse vormen van malaria en het fatale „Tropenfiebers“. Een voorbeeld voor de enorme culturele verspreiding van deze opvatting van het „Tropenfiebers“ is de tropische malaria van het personage Mynheer Peepkorn in Thomas Mann's roman *Der Zauberberg* (1924). In hoofdstuk vijf ga ik in op een aantal literaire verbeeldingen van tropenkoorts in expressionistische verhalen en romans van Georg Heym, Jürgen Jürgensen, Robert Müller en Norbert Jacques uit de tijd tussen 1910 en 1918. Op uiteenlopende manieren gebruiken al deze teksten het „Tropenfiebers“/tropenkoorts voor een vitalistische kritiek op de burgerlijke normaliteit en Europese civilisatie. Vanwege deze waardering van het febriële als primitieve oerkracht noem ik deze literaire koortsen ook wel „Lebensfiebers“. Tevens zijn in deze teksten de effecten van het dispositief van de tropische geneeskunde te vinden, aangezien hier ook sprake was van de imaginatie van een fundamenteel verschil tussen de tropen en Europa.

In de volgende twee hoofdstukken onderzoek ik een denkfiguur die niet direct in verband stond met medische kennis maar wel van groot belang was voor de Duitse pathografie van de tropen, namelijk het *Wuchern* (woekeren). In hoofdstuk zes gaat de aandacht uit naar de verbeelding van het woekeren van de tropische fauna. Aan de hand van de tropisch-botanische beeldspraak van Friedrich Nietzsche – misschien wel de invloedrijkste tropicalistische schrijver in Duitsland in de tweede helft van de 19de eeuw – betoog ik, dat juist een bepaalde vitalistische visie van de tropen en het oerwoud fenomenen van overdadige groei ook als weerzinwekkend en ziekelijk liet voorkomen. De walging van het woekeren was de ambivalente keerzijde van het levensfilosofisch lof van de barbaarse gezondheid van de tropen. In hoofdstuk zeven verschuift de aandacht naar het tropisch woekeren van lichamelijk weefsel en eigentijdse verbeeldingen van de symptomen van de Elefantiasis, in visueel opzicht een van de meest spectaculaire ziektes in het repertoire van de tropische geneeskunde. Aan de hand van onder andere de dermatologische afhandeling *Die wichtigsten Hautkrankheiten der Südsee* (1902/03) van de Duitse arts en etnograaf Augustin Krämer en tekeningen van de kunstenaar en schrijver Alfred Kubin onderzoek ik de genderconnotaties van deze ziekte. Daarbij wordt duidelijk dat er aan de ene kant sprake was van een bijzondere fascinatie voor de symptomen van de elefantiasis, omdat ze de anatomische verschillen tussen de sekses letterlijk konden overwoekeren. Aan de andere kant was er wel sprake van een bijzonder nauw associatief verband tussen de elefantiasische gezwellen en het vrouwelijk lichaam, dat door kunstenaars als Kubin en filosofen als Otto Weininger op zich al als ‘woekerend’ werd verbeeld. Mijn analyse van de verbeelding van de elefantiasis beschrijft een tropicalisering van het vrouwelijk lichaam die van groot invloed was op de mannelijke walging van het tropische die bij schrijvers als Friedrich Nietzsche, Robert

Müller en Louis-Ferdinand Céline terug te vinden is.

In de laatste twee hoofdstukken staat dan met *Infektion* (infectie) weer een medisch begrip centraal. Wetenschapshistorici als Michael Worboys hebben aangetoond dat de ontdekking van parasitaire ziekteverwekkers zoals de malariaparasieten een belangrijk rol bij het ontstaan van de tropische geneeskunde als discipline hebben gespeeld. In hoofdstuk acht ga ik in op de gevolgen die deze ontdekking voor de verbeelding van processen van infectie in de tropisch-koloniale context had. Ik betoog dat er op de basis van de nieuwe parasitologische kennis metonymische associatiepatronen ontstonden die het mogelijk maakten, om de lichamen van de zwarte bewoners van de Duitse kolonies op een eerder ongekende manier te pathologiseren. Een voorbeeld daarvan is de koloniale novelle *Sumpffieber* (1909) van Hermann Bessemer waarin zwarte vrouwen op metonymische wijze als belichamingen van ziekte figureren. In hoofdstuk negen focus ik specifiek op de figuur van de zwarte „parasietendrager“ (*Parasitenträger*) die rond 1900 als product van bacteriologisch en immunologisch onderzoek ontstond. Mijn belangrijkste bronnen voor de medische en koloniale relevantie van deze figuur zijn twee teksten van de Duitse tropenarts en malaria-expert Hans Ziemann: zijn medisch advies voor de onteigening en verdrijving van de Afrikaanse bewoners van Dualla (Kameroen) uit 1910 en het door hem geschreven hoofdstuk over malaria in het *Handbuch der Tropenkrankheiten*. Deze en andere teksten laten zien, dat na 1900 met name bovenstaande opvatting van malaria tot een samenvoeging van de tropische individuele met de raciale hygiëne leidde. Ik definieer deze samenvoeging als blanke hygiëne van de tropen en betoog dat de koloniale tropen een discursieve geboorteplaats van het Duitse volkslichaam (*Volkskörper*) zijn geweest.